

Издвојићу неколико мени најзанимљивијих илустрација. Уз податке о Возаровићевом књижевно-историјском алманahu *Голубица* из 1844. године, стоји фотографија на којој је *Списак најечашани књига у Србији* за 1842. и 1843. годину. Војновић у напомени која се односи на публикацију, између осталог, записује: „У сваком броју на крају публикације додана је и текућа библиографија, због чега данас *Голубицу* узимамо као претечу савременог библиографског бележења”⁸. Податак вредан злата.

На трећој страни *Историје српског народа* аутора Аполона Александровича Мајкова, из 1858. године, власник књиге, учитељ Вељко Константиновић, мастилом је исписао драматични запис: „Примедба! Ову књигу хтела ми је непоштена рука да украде и уништи, ал’ се за врућа трага дознало”. Белешка датира из 1863. године.

Уз фотографију насловне стране књиге *Животи и обичаји Црногораца*, војводе Милорада Медаковића из 1860. године, вероватно понесен чојством и херојством јуначкога народа,

⁸ Исто, стр. 24.

Војновић издваја као илустрацију текст под насловом *Вештица*, који почиње речима: „Вештице могу бити само жене”. Сумњамо да су Црногорци уопште имали, а да и данас у новогвору поседују – мушки род ове именице!

Кашалот старих књига Градске библиотеке Панчево, с љубављу насловљен са *Рађање словесног трага* аутора Жарка Војновића, објављен је заслугом Градске библиотеке и Завода за културу Војводине из Новог Сада, уз финансијску помоћ Града Панчева. Штампано је Финеграф из Београда у тиражу од 300 примерака. Књига је изашла у едицији Библиополис.

Аутор је *Кашалот* посветио највећем живом зналцу старе српске књиге, господину Лазару Чурчићу, што му служи на част. Посвета стоји на почетку књиге и исписана је на посебном листу, старом грађанском ћирилицом, у складу са садржајем. Именујући Чурчића Орфелиновим следбеником, књигољупцем и књигопознаваоцем, аутор одаје заслужно признање великом библиотекару, библиографу, књижевном историчару и нашем учитељу.

Жарко Војновић је сачинио књигу ретке лепоте и драгоцене садржине.

Весна Глушчевић
Народна библиотека Србије
vesna.gluscevic@nb.rs

Пројекат Горажданска штампарија 1519–1523.

Горажданска штампарија : 1519–1523; The Goražde Printing House: 1519–1523. Руководилац пројекта и одговорни уредник Драган Бараћ. Београд: Народна библиотека Србије; Источно Сарајево: Филозофски факултет, 2008.

Ово капитално дело објавили су Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву и Народна библиотека Србије. Руководилац пројекта и одговорни уредник је проф. др Драган Бараћ. Рецензенти су академик Александар Младеновић и проф. др Предраг Пузовић, а редактор академик Мирослав Пантић. Објављивање ове књиге помогли су Министарство науке и технологије Републике Српске и Министарство културе Републике Србије.

Основни мотив покретања овог пројекта је проучавање штампања ћириличне књиге у Босни и Херцеговини, а то најбоље поткрепљује чињеница да је на тим просторима, почетком 16. века, радила прва штампарија под отоманском влашћу, Горажданска штампарија. Резултат овог пројекта су четири књиге, фототипска издања, које је приредила Катарина Мано-Зиси:

Књига 1: *Литургија (Служабник)*, 1519. године,

Књига 2: *Псалтир с иоследовањем*, 1521. године,

Књига 3: *Молишвеник (Требник)*, 1523. године,

Књига 4: *Горажданска штампарија 1519–1523*, зборник радова еминентних стручњака из ове области: проф. др Мирослава Пантића, редовног члана САНУ; проф. др Евгенија Љвовича Немировског, Москва; проф. др Бранка Летића, Филозофски факултет Источно Сарајево; проф. др Прибислава Симића, Богословски факултет Београд; проф. др Драгана Бараћа, Филозофски факултет Источно Сарајево; Лазара Чур-

чића, библиографа саветника Библиотеке Матице српске, Нови Сад; Катарине Мано-Зиси, археографа саветника Археографског одељења Народне библиотеке Србије, Београд; мр Душице Грбић, библиотекар саветника Библиотеке Матице српске, Нови Сад; Радомана Станковића, археографа саветника Археографског одељења Народне библиотеке Србије, Београд.

Пројекат обухвата више научних области: науку о књизи (историју писма, историју књиге, штампарство, издаваштво, књижарство, библиографију), кодикологију, науку о језику и науку о књижевности. Истраживање је започето 2003. а завршено крајем 2006. године. Извршена су обимна библиографска истраживања и идентификација Горажданске штампарије у земљи и иностранству, као и истраживање архивске грађе и фондова појединих библиотека. Посебно су истражени фондови у Библиотеци Св. синода Румунске православне цркве у Букурешту, Музеју српске православне цркве у Београду, Библиотеци манастира Хиландара, Народној библиотеци Србије, Библиотеци Матице српске и архиву Српске академије наука и уметности. Истраживање је обухватило оснивање, рад и издања Горажданске штампарије у Венецији и Горажду, као и наставак рада штампарије по њеном пресељењу у Трговиште. Проучава се језик горажданских књига, писмо и правопис. Посебна пажња посвећена је и месту и улози горажданских књига у литургијској књижевности. Описани су водени знаци

на папиру и повез горажданских књига. Оригиналност истраживања огледа се у целовитом и уједначеном палеографском опису горажданских књига по методологији Археографског одељења Народне библиотеке Србије. У припреми фототипског издања примењене су препоруке Одбора за фототипска издања Српске академије наука и уметности, Народне библиотеке Србије и Матице српске. Све три књиге морале су да буду реконструисане на основу очуваних али некомплетних примерака, с обзиром да не постоји ниједан целовит примерак. Настојало се да се текст сваке књиге представи у целини. На тај начин, реконструисана је у целини само *Литургија (Служабник)*, док су *Псалтир с пословањем* и *Молишвеник* остали без два листа. У свакој књизи је наведено који су примерци коришћени за реконструкцију, са подацима о припадности збирци, сигнатурама и броју листова. Неуједначеност због разлика у очуваности и оштећења појединих примерака, ублажена је поступком електронске монтаже и одвајања боја

Аутор фотографије: Биљана Ракочевић

верних данашњем изгледу сачуваних примерака. Књиге су штампане у сразмери 1:1, потпуним пресликавањем оригинала. У горажданским књигама нема пагинације, већ су нумерисане само свешчице у низу бројним ћириличним ознакама. У репринту је задржано ово означавање, али је допуњено савременом пагинацијом у дну сваке странице.

У зборнику радова *Горажданска штампарија 1519–1523*, кроз радове наших еминентних стручњака, представљени су: историјат Горажданске штампарије и њених књига, фонетске и ортографске одлике горажданског *Псалтира с пословањем*, графика, филигранолошки опис, литургијске особености горажданских књига, књижевност у Херцеговини у првој половини 16. века, српска књига у Горажду и Дубровнику до средине 16. века, као и Горажданска штампарија у Трговишту у Румунији. Сваки рад у овом зборнику има резиме на српском и енглеском језику.

Рад академика Мирослава Пантића уводи нас у историјат штампарије у трговачком месту Горажду, које је постало значајно у историји српске писмености, књижевности и културе. У Горажду је основана друга штампарија на нашем тлу, у којој су штампане књиге на тадашњем српском језику, ћирилицом. Зачетник овог посла био је Горажданин Божидар Љубавић, трговац. Његови мотиви за штампање књига за цркве и манастире били су искрена побожност, али и родољубље. На овим књигама радила су и два сина Божидара Љубавића. У овој штампарии штампане су само три књиге.

Двадесет година касније, штампарија је пренета у Трговиште, у Румунију, и то заслугом Димитрија Љубавића, унука Божидара Љубавића. У Трговишту је штампан један *Требник*, а 1547. и један *Ајосиол*, словима које је из Горажда донео Димитрије Љубавић.

О појави штампе, Гутенберговом изуму и ширењу штампарства, говори се у раду проф. др Драгана Бараћа, као и о култури у Херцеговини у првој половини 16. века. Посебну пажњу аутор посвећује штампарству у Херцеговини у 16. веку, штампарии манастира Милешеве, као и штампарии Божидара Горажданина и њеном карактеру. Он даје опис све три штампане књиге у Горажданској штампарии. *Литургија* из 1519. садржи службе, вечерње, јутарња и литургије Јована Златоустог и Василија Великог, завршни запис „Мољеније” и колофон. Књига је штампана на ¼ табака (у средњем формату), састављена од 12 свешчица, има 101 штампани лист, нумерација је ћирилична, димензије 225x170мм. У

књизи није наведено место штампања. *Литургија* данас постоји у осам библиотечких збирки у свега 15 некомплетних примерака. *Псалтир с пословањем* из 1521. године садржи Псалме Давидове, часослов и месецослов и три различита записа: Правила Великог поста и Слово о Фрузима, извод из летописа (од Адама до цара Уроша), запис о паду Београда и похари Срема 1521. године и колофон. Књига је штампана на ¼ табака, има 44 свешчице са 352 листа. Књига данас постоји у фондovima седам библиотека. *Молишвеник (Требник)* из 1523. године садржи чинове (мољитве) за свакодневну употребу (сетву, жетву, рођење, крштење, венчање и др) и поговор. *Молишвеник* је штампан на ¼ табака, има 37 свешчица и укупно 296 листова. Димензије су 204x135мм. Ово је ретка књига и није до сада проучавана. Потпуни и добро

очувани примерак има једино Библиотека Светог синода у Букурешту. Књига је први пут снимљена и проучена 2006. године. У овом раду говори се и о резању и ливењу слова, као и о облику слова, заставицама и иницијалима, боји штампе, хартији, повезивању и тиражу.

О књижевности у Херцеговини у првој половини 16. века пише проф. др Бранко Летић. Он говори о књижевном раду који се одвијао углавном у скрипторијама и штампариима појединих манастира и сводио се највише на преписивање и штампање неопходних црквених књига, које су служиле очувању културног и духовног идентитета под различитим притисцима исламизације. Те књиге су најчешће биле јеванђеља, октоиси, псалтири, требници, као и пропратна обавештења о умножавању дела или поводом њих. Проф. др Летић такође говори о културноисторијском значају књига штампаних у Горажданској штампарии, записа на тим књигама, као и о књижевном тексту „Мољеније Ђура Љубавића часним презвитерима”, Теодора Љубавића, сина Божидара Љубавића. „Мољеније” је уводни део поговора *Служабнику* из 1519. године, а компетентни познаваоци књижевног стваралаштва рекли су да је то најзначајнији оригинални књижевни рад у целокупној српској књижевности тог периода.

У чланку руског академика Евгенија Љ. Немировског, у преводу Мирјане Станишић, говори се о књигама браће Љубавића, изворима и историографији, а аутор истиче да је циљ овог чланка да се исправи грешка и попуни неоправ-

дана празнина у историографији јужнословенског штампарства. Он наводи да је Горажданска штампарија веома мало проучавана и да нема озбиљнијих истраживачких радова о њој. Говори о Лукијану Мушицком, руском библиографу Василију Степановичу Сопикову, словачком научнику Павелу Јозефу Шафарику, руском библиографу Ивану Прокофјевићу Каратајеву, Дејану Медаковићу и Ђорђу Трифуновићу. Аутор чланка објашњава да је дуго постојала пракса да се мешају Божидар Вуковић и Божидар Горажданин. Проф. др Немировски даје интересантне податке о појединим примерцима књига Горажданске штампарије, у чијем су поседу били, и где се сада налазе. Од укупно 32 примерка и фрагмента *Служабника*, барем 25 их је сачувано до данас. Шест примерака налази се у манастиру Хиландару, четири примерка и фрагмента у Београду, у Музеју Српске православне цркве и у Народној библиотеци Србије. Два примерка и фрагмента чувају се у Санкт Петербургу, у Руској националној библиотеци. Два примерка се могу видети у Москви, у Државном историјском музеју. По један примерак књиге налази се у Бијелој, у Боки Которској, у манастиру Николац у Бијелом Пољу, у цркви Кути (Црна Гора), у Националној и универзитетској библиотеци у Љубљани, у Државној научној библиотеци у Одеси, у Народној библиотеци у Пловдиву, у Народном музеју у Прагу, у Народној библиотеци „Св. Ђирило и Методије” у Софији, у манастиру Пећке патријаршије у јужној Србији и у Музеју црквене уметности у Сентандреји. Од укупно 18 примерака и фрагмента горажданског *Псалтира с последовањем* из 1521. године, који је већа реткост од *Служабника*, данас се може видети само 10 примерака. Два се налазе у Београду, један у Архиву Српске академије наука и уметности и један у Музеју Српске православне цркве, по један у Загребу – у Повијесном музеју, у Кијеву – у Националној библиотеци Украјине, у Львову – у Националном музеју, у Новом Саду – у Библиотеци Матице српске, у Прагу – у Народном музеју, у Санкт Петербургу – у Руској националној библиотеци, у манастиру Пећке патријаршије у Србији и у манастиру Крка у Хрватској. Највећа реткост Горажданске штампарије је *Требник* из 1523. године. У литератури се помиње 12 примерака и фрагмената *Требника*, али је данас доступан само један мање-више потпун примерак, који се налази у Букурешту, непотпуни примерак Музеја Српске православне цркве и три фрагмента који се чувају у библиотекама у Београду, Новом Саду и Санкт Петербургу.

О литургијским особеностима књига Горажданске штампарије говори се у чланку проф. др Прибислава Симића. Тешкоћу при изучавању развоја литургије чини мали број сачуваних рукописа *Служабника црвој миленијума хришћанства*, а најстарији текст потиче с краја 8. или почетка 9. века. У горажданском *Служабнику* на прва три листа, са посебном нумерацијом, налазе се две поуке св. Василија Великог свештенику, о служењу литургије и садржај *Служабника*. Вероватно су ови листови касније додати из неког другог *Служабника*. *Псалтир* је, како и сам назив говори, свештена богослужбена књига коју са разним додацима чини 150, односно 151 псалм, од којих је већину певао цар Давид у 11. веку пре Христа, а налазе се у Старом завету. *Требник* је наведен под називом *Молићвеник*, разлог је недовољно познавање садржаја богослужбених књига Православне цркве, па је употребљен преведени назив грчког *Евхологиона* (молитвослова, молитвеника). Међутим, скоро све словенске богослужбене књиге носе грчке називе, на пример: Октоих, Триод, Минеј итд, али нема Евхологиона, уместо њега стоји *Требник*. А разлика између Евхологиона и *Требника* је значајна. Обично се каже да су у Евхологиону спојени *Служабник* и *Требник*. *Требник*, као богослужбена књига, садржи свештеностејства и молитвосло-

ва, која се врше на захтев једног или више верника у време и на месту које одређују услови за то. И пошто се врше према потребама верника, књига је названа *Требник*.

У чланку Катарине Мано-Зиси, описана су три издања Горажданске штампарије, *Лишурџија* (1519), *Псалтир с последовањем* (1521) и *Молићвеник* (1523). О свакој књизи појединачно изнети су подаци о називу књиге, издавачу Божидару Горажданину, штампарима, браћи Љубавић, Теодору и Ђорђу, о месту и о времену настанка. Пошто књиге немају насловну страну, ти подаци су преузети из колофона и из додатних састава. У опису књига истакнуте су особености морфологије ликових слова и штампарског слога, које се због посебне стилизације издвајају у старом српском штампарству. Наведен је и графички украс књига који чине заставице и бројни декоративни иницијали изведени у техници дрвореза. На крају описа сваке књиге приложен је садржај. Наведени су сви наслови са почецима текстова, изворно на српскословенском језику, са разрешеним скраћеницама. У целини су преписани ауторски текст „Мољенија Ђура Љубавића”, поменути додатни кратки састави и колофони издавача и штампара.

Мр Душица Грбић је у свом раду истражила најважније ортографске карактеристике *Псалтира с последовањем*, штампаног 1521. године у штампарији Божидара Горажданина. Анализом је обухваћено обележавање спојева ја, је, јо, ју, ља, ња, ле, ње, љо, њо, љу, њу, коришћење слова ѿ, означавање некадашњег меког р' и с', писање сугласника ђ и ћ, употребљавање графема с, џ, њ, љ, њ, љ, њу, коришћење слова ы, јерова и јата. Резултати показују да је *Гораждански псалтир* штампан претежно ресавским правописом, уз присуство и рашких карактеристика. Такав правопис одликује и друге споменике српске редакције из послересавског раздобља српске писмености, укључујући и *Псалтир с последовањем* Ђурђа Црнојевића (1495), са којим је *Гораждански псалтир* овде делимично упоређиван.

У *Псалтиру с последовањем* из 1521. године, мр Катица Шкорић анализира је фонетске одлике. Коришћен је примерак који се чува у Библиотеци Матице српске у Новом Саду. Праћене су основне фонетске особине које су формирале српску редакцију старословенског језика, да би се утврдила чистота књижевног језика у њој. У области фонетике, испитивано је и евентуално присуство особина народног језика које не спадају у књижевну норму, а могу указати на порекло штампара. Фонетске црте књижевног језика Срба у овом споменику су доследно спроведене, и у вокалском и у сугласничком систему. Испитивања су показала да су се њ и њ, где се по српскословенској норми у различитим језичким категоријама очекује изговор, читали као а, што и одговара српском књижевном језику 16. века. Фонетска анализа ове српске средњовековне књиге из 16. века, показала је да одступања од српскословенског у фонетском погледу, а у корист народног језика, не постоје. О народном говору којем је штампар књиге припадао, нема показатеља. (*Псалтир* је штампан на неекавском терену, али је изговор екавски).

О графици горажданских књига говори Катарина Мано-Зиси. Техничко и уметничко обликовање књига Горажданске штампарије у основи почива на темељима традиције рукописних књига. Орнаменталне заставице, украсни иницијали и велики наслови, поред декоративног, имају и функцију иницијала обележавања заставица и иницијала ових књига указују на различите утицаје. Заставице са флоралним и преплетеним оквирима око фигура светитеља рађене су у духу византијских схватања (у *Лишурџији*), док су мотиви густог преплета целе површине заставице (у *Псалтиру*), одлика јужнословенске рукописне орнаментике. Утицај западне уметности присутан је у заставицама са ренесансним мотивима и стилем

израде. Већина ових заставица зависна је од орнаментике цетињских инкунабула и првих влашких штампаних издања, радова познатог штампара јеромонаха Макарија. Прве две књиге богато су украшене иницијалима који су такође стилски различити: витке фигуре слова са границима ренесансне стилизације (у *Литургији*) и крупна слова обликована густим преплетом јужнословенског типа (у *Псалтиру*). *Молишвеник* има сасвим скроман украс од две заставице. Орнаментика је изведена у техници дрвореза и отиснута је у црвеној и црној боји.

Филигранолошки опис горажданских књига урадио је Радоман Станковић. Хартуја горажданских издања датирана је на основу четири врсте водених знакова и на основу њихових типова и варијанти: *кардиналски шешир*, *дујла кошва* у *крућу са звездом*, *лук са стрелом* и *чизма са мамузом и бичем*, са контрамаркама и иницијалима, или без њих. Компаративни материјал који је коришћен као идентична и врло слична паралела за датирање хартије на којима су штампане књиге Горажданске штампарије, узет је из следећих збирки: Хиландара, Пећи, Дечана, манастира Никољца, манастира Крке, Дубровачког архива, Музеја Српске православне цркве у Београду и из збирки Софије и Букурешта. Коришћена су и издања Божицара Вуковића Подгоричанина, где се показало

да је и ова хартија из исте венецијанске фабрике, само су различите серије производње.

И на крају, Лазар Чурчић даје историјат Горажданске штампарије у Трговишту, у Румунији. Штампарија у Румунији, радила је од 1544. године. Румунски историчари сматрали су да је у штампарији коју је донео из Србије радио штампар Димитрије, који је 1539. године у манастиру Грачаница одштампао само једну књигу – *Окшоих осмојласник*. Српски историчари сматрају да је у штампарији радио Димитрије Љубавић, унук Божицара из Горажда. У Трговишту је Димитрије Љубавић, 1545. године завршио штампање *Молишвеника (Требника)* и, 1547. године *Ајосцола* у две варијанте, једну за Румуне, а другу за Молдавце. Словима штампарије Љубавића штампао је, 1550. године у Трговишту ђакон Кореси *Триод цветни*, а потом и друге књиге. Од штампарије Димитрија Љубавића у Трговишту настављено је без прекида штампање румунских књига.

На крају овог прегледа можемо да закључимо да је пројекат *Горажданска штампарија 1519–1523* заиста неопходан допринос историји старог српског штампарства. Иако до сада није било монографије о Горажданској штампарији и њеним издањима, сматра се да је тај пропуст надокнађен овом изузетном и исцрпном књигом.

Мр Драгана Милуновић
Народна библиотека Србије
dragana.milunovic@nb.rs

Замишљена једнакост наспрам стварне ускраћености

Dejns-Džouns, Kortni. *Unapređenje bibliotekih usluga za osobe s invaliditetom*. Prevela Dragana Milunović. Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 2009.

У текућој издавачкој продукцији Народне библиотеке Србије, ове године, нашла се књига која се бави представљањем начина на који се данас библиотеке у свету баве унапређивањем библиотечких услуга за особе са инвалидитетом.

С обзиром да потреба за информисаношћу представља растућу потребу свих људи, и да је равноправан приступ информацијама једно од темељних начела модерног друштва, избор редакције *Савремене библиотеке* да у своју едицију уврсти књигу која се бави унапређивањем могућности особа са инвалидитетом да користе услуге библиотека, представља један од пионирских покушаја да се искуства других земаља, како развијених, тако и земаља у развоју, у овој области пренесу и код нас. У том смислу, основну поруку редакције, комплементарну са поруком коју шаљу аутори текстова овог зборника, окупљени из разних земаља света, могуће је схватити као захтев за одлучним развијањем библиотекарства за особе са инвалидитетом, кроз савремену теорију и праксу.

Потешкоће са којима се суочавају особе са инвалидитетом приликом коришћења библиотека, као и њихови даваоци услуга, у овој књизи су посматране са разноврсних аспеката, тако да књига представља мултидисциплинарну студију, значајну за целовито разумевање проблема са којима се суочава ова категорија корисника и друштво уопште.

Аспектом развоја нових технологија и алтернативних формата публикација прилагођених потребама корисника

са различитим врстама инвалидитета баве се поглавља „Унапређивање библиотечких услуга за особе са потешкоћама у читању: улога технологија у јавним библиотекама”; „Библиотечке услуге за особе с посебним потребама: пример слепих и слабовидних особа”; „Прилагођавање технологија за особе с физичким инвалидитетом и коришћење информационих и комуникационих технологија”.

Могућностима обезбеђивања финансијских средстава, бесплатних и јефтених извора за библиотеке које пружају услуге особама са инвалидитетом, баве се поглавља „Проналажење средстава за унапређивање услуга”, као и „Јефтине/бесплатни начини да се услуге унапреде одмах”.

Зборник нам представља достигнућа и искуства како развијених земаља (Аустралија, САД, Велика Британија), тако и неразвијених (Нигерија). У поглављу „Особе са инвалидитетом у земаљама у развоју”, представљени су проблеми са којима се сусрећу корисници нигеријских високошколских библиотека, као и иницијативе у вези са унапређивањем библиотечких услуга у овој земљи.

Значајно заступљени аустралијски стручаци у својим радовима су посветили пажњу представљању и евалуацији различитих пројеката које су у тој земљи покренуле владине и невладине организације, као и прописима који регулишу област изједначавања права особа са инвалидитетом у вези са коришћењем библиотечких услуга и шире.